

Əfqanıstan toponimlərinin tədqiqi

Şərqsünas, dilçi alim Roza Hüseyin qızı Hüseyinova (Eyvazova) "Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər" (Elm və təhsil, 2017) adlı fundamental monoqrafiyasını tarix, coğrafiya və dilçilik elmlərinin vəhdətində araşdırıb təhlil etmişdir. 1995-ci ildə "Elm" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış bu kitabın təkrar nəşri təqdirəlayiq haldır. Çünki belə bir mövzuya zaman-zaman müraciət edilməsi çox vacib məsələdir. Ona görə ki, bu mövzuda əsərin yazılması müəllifin həmin əraziləri birbaşa gəzib səyahət etməsinin və ömürdən keçən qiymətli gənclik illərinin hesabına başa gəlmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, kitabı epiqraf kimi "Əfqanıstanda işləmiş ömür-gün yoldaşım Fərman Eyvazova ithaf edirəm" cümləsi yazılmışdır. Bu, o deməkdir ki, Roza xanım da öz ömür-gün yoldaşı ilə birgə Əfqanıstanda yaşamış və bu kitabın da yazılmasının bünövrəsində qandakı vətənpərvərlik cövhəri ilə tədqiqatçılıq istedadı dayanmışdır. Professor Qəzənfər Paşayev İraq - Türkmən əllərində ömür-gün sürüb araşdırmalar apardığı sayaq professor Roza xanım Eyvazova da Əfqanıstan torpağında öz həyat yoldaşı ilə birgə olmuş və bu yaşadığı illəri hədəyə verməmiş, bu cür qiymətli əsərlərə imza atmışdır.

Tarix elmləri doktoru, professor Seyid-ağa Onullahi, filologiya elmləri doktoru, professor Məsud Mahmudovun redaktorluqları, professorlar Qara Məşədiyevlə Nadir Məmmədlinin rəyləri əsasında buraxılmış kitabın Girişində müəllif toponimlərin səciyyəsinə verib yazır: "Toponimiyada mənası hələ öyrənilməmiş, əsasən qədim dövrlərə aid coğrafi adlar çoxdur. Onlar "lal" toponimlər adlanır. Mənası ilk baxışdan aydın olan toponimlər "şəffaf", komponentlərindən birinin mənası aydın olmayan toponimlər "yarımşəffaf" adlanır. Hər hansı bir ərazinin toponimiyasında üstünlük təşkil edən dilə mənsub

Müasir Azərbaycan dilçiliyində bu cür tədqiqatın aparılmasına çox böyük ehtiyac duyulur.

Azərbaycan dilinin, ümumiyyətlə türk dillərinin mədəniyyət izlərini başqa xalqların tarixində, ərazisində araşdırmaq, tədqiqata cəlb etmək, dil tarixinə aid faktları aşkar etmək dövrün ən vacib və aktual məsələlərindən biridir".

Bu minvalla Roza xanım oxucuları toponimlərlə bağlı nəzəri baxımdan məlumatlandırır, daha sonra "Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlərin tarixi kökləri, onların Orta Asiya və Azərbaycanla bağlılığı" adlı ilk fəslə iqlam verir. "Əfqanıstan tarixinə bir nəzər" başlığı altında yazı ilə tədqiqata start verir: "Əfqanıstan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin köklərini meydana çıxarmaq üçün birinci növbədə bu ölkənin tarixini nəzərdən keçirmək lazımdır.

1747-ci ildən sonra Əfqanıstan adı ilə tanınmağa başlanan torpaqlar ən qədim dövrlərdən bəri çox hadisələrə məruz qalmışdır. Miladdan əvvəl III minillikdə buralarda Türküstandakı Anau və Sind bölgələrindəki Mohençodaro və Harappa mədəniyyətlərini yaşadan yuvarlaq qafalı irqlə bağlı bir xalqın yaşamış olduğu, II minilliyin əvvəllərində buralara şimal-qərbdən yeni insan dalğalarının axını fikirləri irəli sürülmüşdür. Miladdan əvvəl 1500-cü illərdə Pəncab üzərindən Hindistana enən aryalardan bunlardan olduqları bəllidir. Mülhizələrə görə, onlar Altay-Xəzər arasından Əfqanıstana gələn saka boyları tərəfindən Pəncabdan Hindistana köçürülmüşlər.

İranda Əhəmənilər dövlətinin qurulduğu zamanlarda (m. əv. VI əsr) bu gün Əfqanıstan adını daşıyan bölgənin başlıca xalqı sakalar olmuşdur. Bu bölgənin (Heri-Rud), Baktria (Belh), Drangiana (Sistan), Arakhosia (Kandahar) və Hil-mend vadisi ilə Paropamisus (Hindukuş) və Kabil bölgələri İran hegemonluğu altına girmişdi.

Yunan qaynaqlarından məlum olur ki, Arakhosia bölgəsində Paktyes qövmü yaşamışdır ki, bunu bugünkü Pahtun və ya Paştun adı ilə bağlı hesab edənlər də vardır.

M.əv. IV əsrdə Əhəmənilər imperatorluğunu yıxan Böyük İskəndər Hindistana enərək Mavəraünnəhr və Əfqanıstanda ayrı-ayrı qarnizonlar qoymaq məcburiyyətində qalmışdır". Bununla əslində müəllif tədqiqə çəkdiyi ölkənin tarixi ilə toponimlərini vəhdətdə araşdırmağın vacibliyi məsələsini diqqətə çəkir. Bu da elmi baxımdan obyektivliyə xidmət edir. Belə ki, ərazi adları olan toponimlər həm də tarixin torpağın adında daşlaşmış qalmış yad-daşdır. Tarixin daşlaşmış yaşayan yaddaş kodunu açmaq üçün ilk növbədə həmin dövrün ictimai-tarixi mənzərəsinə nəzər yetirilməlidir. Məhz professor Roza Eyvazova da tədqiqatında çox haqlı olaraq bu prinsiplə hərəkət etmiş və bunun sayəsində də obyektiv elmi qənaətlərə gəlməyə nail olmuşdur. Beləcə, "Müasir Əfqanıstanın tarixi adları", "Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin Orta Asiya ilə bağlılığı" və "Azərbaycanda türk etnonimləri və onların Əfqanıstanla bağlılığı" adlı yarım-fəsilər ətrafında birinci fəsildə qoyduğu problemə aydınlıq gətirmişdir.

Növbəti fəsillərdə də Roza xanım toponimlərin dilçilik baxımından təsnifi üzərində məxsusi olaraq dayanmış və gətirdiyi əyni misallar əsasında fikirlərini tam şəkildə əsaslandırmışdır.

Bir sözlə, professor Roza Eyvazovanın "Əfqanıstanda türkmənşəli toponimlər"i Əfqanıstanı, Orta Asiyayı, Azərbaycanı ortaq ünsiyyət kodu olan toponimlərin dili vasitəsilə bizə tanıdan bir sehrlı yol bələdçisidir.

coğrafi adlar, həmin ərazinin toponimik fonu hesab edilir. Başqa dilə mənsub coğrafi adlar isə spektrlərdir. Toponimlər cəmiyyətin inkişafı prosesində tədricən və qat-qat əmələ gəlir. Bəzən eyni coğrafi ada müxtəlif ərazilərdə təsadüf edilir. Paralel toponimlər müxtəlif yollarla yaranır. Miqrasiya yolu ilə yaranan toponimlərə miqrant, yəni "gətirilmə", "səyyar" toponimlər deyilir. Əhalinin köçüb məskən saldığı yerə keçmiş məskənin adı verilir. Eyni dilə mənsub coğrafi adların yayıldığı sahə toponimik areal adlanır.

A.Qurbanovun təbirilə desək, dil vahidlərinin öyrənilməsini təkəcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan, habelə İran ərazisindəki toponimləri toplamaq və geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazımdır. Belə olduqda Azərbaycan toponimik sisteminin ümumi mənzərəsi daha aydın təsvir ediləcək. Obyektin dil qanunauyğunluqları aşkar olunur, külli miqdarda topoforantların müxtəlif sözyaratma formalarının zəngin semantikasının izinə düşülür.

**Şakir
ALBALIYEV**

